

مقایسه نیازهای روانی و استرس ادراک شده براساس آزمون اندریافت کودکان و ترسیم خانواده در کودکان طلاق و غیر طلاق

Comparison of Psychological needs and perceived stress by C.A.T test and Drawing Family divorced children and normal children

سحر حیاتلو^۱، نرگس باباخانی^۲

Abstract

the purpose of the present study was to compare psychological needs and perceived stress based on children's and children's tests and family drawing tests It was divorced and inaccurate in children. In this comparative study, the statistical population consisted of primary school children, elementary schools in Tehran, among them 60 children of ordinary families and 60 children living in divorced families, in a non-random manner and in Available as sample and matched. The instruments used in this research were Family Draw Test and Children's Anesthesia Test. The results of square test showed that in all perceived stress variables based on the family drawing test (removal from the drawing, parental removal from the drawing, parenting with distance, deletion of the organs of the body, lack of color variation There was a significant difference between the normal children and the divorce in painting using cold colors ($p < 0.05$). Also, comparing the psychological needs of

چکیده

هدف پژوهش حاضر مقایسه نیازهای روانی و استرس ادراک شده براساس آزمون اندریافت کودکان و آزمون ترسیم خانواده در کودکان طلاق و غیرطلاق بود. در این پژوهش علی - مقایسه‌ای، جامعه آماری شامل کودکان دبستانی، مدارس ابتدایی شهر تهران بود که از بین آنها ۶۰ کودک خانواده های عادی و ۶۰ کودکی که در خانواده های طلاق زندگی می کردند، به شیوه غیرتصادفی و در دسترس به عنوان نمونه انتخاب و هم‌تاسازی شدند. ابزارهای به کار رفته در این پژوهش آزمون ترسیم خانواده و آزمون اندریافت کودکان بود. نتایج حاصل از اجرای آزمون مجذور خی دو نشان دادند که در تمامی متغیرهای استرس ادراک شده بر اساس آزمون ترسیم خانواده (حذف خود از نقاشی، حذف والدین از نقاشی، ترسیم والدین با فاصله، حذف اعضای بدن خود، عدم تنوع رنگ در نقاشی استفاده از رنگ‌های سرد) بین کودکان عادی و طلاق از نظر آماری تفاوت معناداری وجود دارد ($p < 0.05$). همچنین در مقایسه نیازهای روانی کودکان بر اساس آزمون اندریافت کودکان در متغیرهای همسان سازی

۱. گروه روان‌شناسی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استادیار گروه روان‌شناسی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران

Email: babakhani@riau.ac.ir

children based on the children's and children's tests on the variables of the child's matching with the parents, the fear of violence or hostile acts in the child, the independence and dependence on the child, the child's fear of being rejected and staying alone, with 95% confidence between normal children And divorce is statistically significant. But in the other components, the scale of the psychological needs includes the competition of the child with the sister and brother, the reconciliation with the younger brother or sister, the child's conception of parental sexual intercourse, the anxiety and the use of the defense mechanism, the child's perception of kindness and parental punishment, There is no significant difference between normal children and divorce in the toilet, walking, cleaning and parental behavior ($p > 0.05$).

Keywords: Psychological needs, Perceived Stress, children Apperception Test, Family Drawing Test

کودک با والدین، ترس از خشونت یا اعمال خصمانه در کودک، استقلال و وابستگی در کودک، ترس کودک از طرد شدن و تنها ماندن، با ۹۵ درصد اطمینان بین کودکان عادی و طلاق از نظر آماری تفاوت معناداری وجود دارد. اما در سایر مؤلفه ها از مقیاس نیازهای روانی که شامل؛ رقابت کودک با خواهر و برادر، همسان سازی با خواهر یا برادر کوچکتر، برداشت کودک از روابط جنسی والدین، اضطراب و استفاده از سازو کار دفاعی، برداشت کودک از مهربانی و تنبیه کنندگی والدین، آداب توالیت رفتن یا نظافت و نحوه برخورد والدین؛ بین کودکان عادی و طلاق تفاوت معناداری وجود ندارد ($p > 0.05$).

واژه های کلیدی: نیازهای روانی، استرس ادراک شده، کودکان طلاق

مقدمه

خانواده کوچکترین واحد اجتماعی است که ثبات یا ناپایداری اش بر اعضای خانواده و جامعه اثر می گذارد و فروپاشی این واحد کوچک گاه چنان اثر عمیقی بر فرزندان دارد که باورکردنی نیست. گذشته از اثراتی که طلاق بر زوجین می گذارد در مواردی که زوجین دارای فرزندان هستند، اثرات آن گریبان آن ها را نیز می گیرد، حتی می توان گفت فرزندان از این پدیده بیشترین ضربه را متحمل می شوند. نسبت بزه کاری در خانواده های متلاشی شده خیلی بیشتر از خانواده های بادوام است و بی سرپرستی در فرزندان، عقده های روانی ایجاد می کند و جنبه منفی طلاق خیلی گسترده است. امروزه شاخص آمار طلاق بسیار قابل توجه است به طوری که براساس آمار سازمان ثبت احوال از هر ۵/۵ ازدواج، یک ازدواج به طلاق می انجامد و این رقم در تهران وضعیت بدتری را نشان می دهد، به طوری که در تهران از هر ۲/۹ ازدواج، یک مورد به طلاق می انجامد. بر این اساس، آمارها نشان دهنده نرخ بالای طلاق و به دنبال آن ازدیاد فرزندان طلاق است (یحیی زاده و حامد، ۲۰۱۵).

تاثیر طلاق بر فرزندان بسیار پیچیده است، فرزند تک والد، ناخواسته درگیر تضادهایی می گردد که نه توان درک آن را دارد و نه تاب کنار آمدن با آن ها را. فرزندان حاصل از چنین ازدواج هایی

علاوه بر این که نیازهایی ویژه دارند در معرض آسیب های روانی و اجتماعی فراوانی قرار می گیرند. دنیای تنهایی این کودکان بس غم‌انگیز و عذاب آور است و روابط اجتماعی آن‌ها دچار اختلال می شود، بنابراین نمی توان روابط بین طلاق و آسیب‌های روانی کودکان و نوجوانان را نادیده گرفت. پژوهش‌های مختلف نشان می دهد در بیشتر آسیب‌های اجتماعی رد پای از فرزندان طلاق به چشم می خورد، همچنین مطالعات روان شناختی بر تاثیرات مختلف طلاق بر سلامت روان این افراد، مهر تایید می زند (بهروان و بهروان، ۲۰۱۳). نتایج تحقیق یعقوبی، سهرابی و مفیدی (۲۰۱۱) حاکی از آن بود که طلاق والدین بر هردو گروه (دختر و پسر) در شاخص سلامت روان تاثیر نامطلوب بر جای می گذارد و میزان پرخاشگری در دختران و پسران خانواده‌های طلاق به طور معنی داری نسبت به فرزندان خانواده‌های عادی بالاتر است (یعقوبی و سهرابی و مفیدی، ۲۰۱۱). همچنین بررسی نتایج یک مطالعه فراتحلیل توسط برنتانو و کلارک- استوارت^۱ (۲۰۰۷) نشان داد که کودکان خانواده های طلاق از مشکلات عاطفی و رفتاری زیادی برخوردارند و رشد عاطفی آن‌ها در مقایسه با سایرین به صورت معناداری تفاوت دارد. در پژوهش پائول، آماتو و کریستتوفر^۲ (۲۰۱۴) نتایج نشان داد که هر دو پدیده طلاق و مرگ با پیامدهای منفی متعدد از جمله پرخاشگری، افسردگی و... در میان کودکان همراه است. در مطالعه ای دیگر، استروسچیین^۳ (۲۰۱۲) نشان داد که مشکلات سلامت روانی از جمله افسردگی، رفتار غیر انسانی و بیش فعالی کودکان، پس از طلاق پدر و مادرشان بدتر شده بود. نتایج تحقیق آوردیجیک، مالتی مانوئل و ریئود^۴ (۲۰۱۲)، حاکی از آن بود که جداسازی والدین تاثیر مستقیم بر مشکلات رفتاری کودک و رفتارهای پرخاشگرانه می گذارد. شریفی درآمدی (۲۰۱۰) نیز در پژوهش خود به مقایسه وضعیت سلامت روان سه دسته از نوجوانان پرداخت و نشان داد بین میانگین نمرات افسردگی، اضطراب، حساسیت در روابط متقابل، اضطراب فوبیک و افکار پارانوئید فرزندان سه گروه طلاق، یتیم و عادی تفاوت معناداری وجود داشت. به گونه‌ای که به ترتیب وضعیت نوجوانان خانواده‌های عادی، یتیم و طلاق در این شاخص‌ها نامناسب‌تر ارزیابی شد. نکته قابل توجه این‌که در این مقولات، اختلاف معنی داری بین دو گروه نوجوانان طلاق و یتیم نیز وجود داشت و نشان می‌دهد وضعیت سلامتی فرزندان خانواده‌های طلاق حتی از فرزندان یتیم محروم از مادر اسفناک‌تر است. همچنین تفاوت معنی داری بین نوجوانان طلاق و یتیم با نوجوانان خانواده‌های عادی در دو بعد شکایت جسمانی و روان‌پریشی وجود دارد. در دو مقوله دیگر، یعنی وسواس اجبار و پرخاشگری گرچه بین دو گروه فرزندان خانواده‌های عادی و یتیم محروم از مادر تفاوت معنی داری دیده نشد، اما فرزندان طلاق وضعیت نامطلوب‌تری در این شاخص دارند؛ یعنی پرخاشگرتر و وسواسی‌ترند.

1 Brentano, Clarke & Stewart

2 Paul, Amato & Christopher

3 Stroschein

4 Averdijk, MaltiManuel & Ribeaud

تاثیر پیامدهای طلاق بر فرزندان به روش های مختلفی مورد بررسی قرار گرفته است، در این میان نقاشی یکی از انواع زبان‌هایی است که کودکان از طریق آن می‌توانند در مورد دنیای خویش با خود و با دیگران حرف بزنند. از این رو فعالیت ترسیمی، شبیه یک نمایش خیال پردازانه است (کوآتس و کوآتس، ۲۰۰۶). کودکان از طریق فعالیت های ترسیمی احساسات، عواطف، ایده‌ها و تجارب خود را بیان می‌نمایند. نقاشی به عنوان شکلی از داستان سرایی است که کودکان را قادر می‌سازد داستان های خود را از طریق یک شکل توسعه یافته از ارتباطات با تمرکز بر صحبت کردن در مورد نقاشی های خود بیان نمایند (کتی، ۲۰۰۱). نقاشی کودکان اغلب فراتر از مرحله‌ی کلامی پیش می‌رود و به واقعی سازی عمیق و ظهور آن برای کودک و هم چنین سازگاری با واقعیت یابی کمک می‌کند (بورین، ۲۰۰۷). دادستان (۱۹۹۵) معتقد است بر طبق نظریه‌های روان پویایی برخی از آزمون‌های ترسیمی را می‌توان به منزله‌ی یک روش فرافکن دانست که افراد، پاره ای از عمیق‌ترین اسرار روان و شخصیت خویش را در آن‌ها منعکس می‌سازند. سال‌هاست که آزمون‌هایی چون آزمون ترسیم آدمک، آزمون ترسیم درخت، آزمون ترسیم خانواده و آزمون خانه - درخت - شخص برای منظورهای مختلفی از قبیل تشخیص، درمان‌گری و پیگیری بهبودی خصوصاً در کودکان به کار برده شده‌اند و از اعتبار روزافزونی برخوردار بوده‌اند. کودک همه گستره زندگی را به وسیله نقاشی به تجربه در می‌آورد. براساس سبک ترسیمی کودکان و نیز تحلیل محتوای نقاشی‌های آنان می‌توان به سازمان‌یافته گی روان‌شناختی آن‌ها پی برد. اکتشاف نظام‌دار این قلمرو به آخرین دهه‌های قرن گذشته بازمی‌گردد و همچنین دیدگاه روان تحلیل‌گران بر اساس بررسی گسترده معانی نمادهایی که در خواب دیده‌ها، اسطوره‌ها، افسانه‌ها و در زندگی باز یافته می‌شوند به غنای آن در قرن حاضر کمک کرده است. بررسی مجموعه نقاشی و جزئیات آن امکان کشف احساسات کودک و مسائل عاطفی وحالات روانی وی را فراهم می‌آورد. به‌طور کلی نقاشی یک شخص معرف بیان خویشتن او در رابطه با محیط است (به نقل از خدایاری فرد و پرند، ۲۰۰۶).

آزمون ترسیم خانواده و آزمون اندریافت، گرایش های عاطفی کودک را در مورد واقعیت های زندگی روشن می‌سازند. این گرایش‌ها به صورت مثبت و یا منفی در ترسیم ها و نحوه داستان پردازی آن‌ها جلوه گر می‌شود. گرایش های مثبت، احساسات تحسین آمیز یا عاشقانه ای هستند که کودک را به سرمایه گذاری در موضوعی که برای او برتر است هدایت می‌کند. گرایش های منفی، احساسات تحقیرآمیز یا کینه توزانه ای نسبت به فرد یا موضوعی هستند که کودک از سرمایه گذاری در آن اجتناب می‌کند. به جرات می‌توان گفت از طریق نقاشی می‌شود دنیای درونی این کودکان را

---

1. Coates & Coates

2. Kathy

۳. Bhroin

برون ریزی کرد و کشف کرد و این از ویژگی های دو علم روان‌شناسی روان‌کاوی و هنر می باشد (اصلی پور و کافی و خسروجاوید و فخری، ۲۰۱۳).

اسپیگل‌من واسپیگل‌من^۱ در سال ۱۹۹۲، ترسیم خانواده کودکان جدا شده و جدا نشده (بچه‌های طلاق و غیر طلاق) را مورد بررسی قرار دادند. آن‌ها آزمون ترسیم خانواده را بر روی ۵۴ کودک متعلق به خانواده‌های جدا شده و ۵۴ کودک متعلق به خانواده‌های جدا نشده اجرا کردند. نتایج نشان داد که پسران خانواده‌های جدا شده بیش از گروه دیگر، خواهران و برادران خود را از ترسیم حذف^۲ می‌کنند که این امر می‌تواند نشان دهنده رقابت برادرانه باشد. در هر دو گروه، معمولاً پدر را در ترسیم خود گنجانیده و او را بزرگتر از مادر یا به بزرگی او ترسیم می‌کنند این امر بیانگر نقش مهمی است که پدر در خانواده برعهده دارد، حتی زمانی که از خانواده جدا باشد. در گروه‌های جدا شده، مشکلات ارتباطی اعضای خانواده، به صورت حذف اعضای خانواده، رابطه با فاصله^۳ یک یا چند عضو از دیگران، جدایی یک یا چند شکل از خانه، حذف یا پنهان ساختن دستها یا پاها و ترسیم تصاویر بصورت نیمرخ نشان داده می‌شود (اسپیگل‌من و اسپیکل‌من و انگلسون، ۱۹۹۲). ایروانی، ولی زاده و شفیع‌ی فرد (۲۰۰۷)، در بررسی کودکان خانواده‌های طلاق از طریق ترسیم شخصیت‌ها نشان دادند، این کودکان نسبت به کودکان خانواده عادی، اغلب والدینشان را آخرین و نامهربان‌ترین شخصیت در نظر می‌گیرند. شاکریان (۱۹۹۴) در مقایسه «نقاشی خانواده» کودکان طلاق و عادی ۱۰-۵ ساله نشان داد، کودکان طلاق بیشتر از رنگ‌های تیره تر، سرد و خطوط شکسته تر و کمتر از تنوع رنگ در نقاشی های خود استفاده می کنند، به جذب خود و اعضای بدن می‌پردازند، والدین خود را با فاصله ترسیم می کنند و بیشتر یکی از والدینشان را حذف می کنند. عملکرد کودکان متعلق به خانواده‌های طلاق در نقاشی در مقایسه با کودکان عادی براساس ملاک‌های هیجانی کوپیتز در سطح پایین‌تری قرار دارد. نتایج به دست آمده حاکی از این واقعیت است که تفاوت معنی داری در بسیاری از جنبه‌های محتوایی در نقاشی دوگروه کودکان خانواده طلاق و عادی دیده می‌شود و کودکان خانواده‌های طلاق بسیاری از مشکلات عاطفی و رفتاری خود را در نقاشی خانواده نشان می‌دهند. در این راستا، نتایج تحقیق جمالی تبار و رحیمیان و مکرمی (۲۰۱۷) نیز تأیید کننده آن است که با استفاده از آزمون های فرافکنی مانند آزمون اندریافت کودکان می توان کودکان سازش یافته و سازش نیافته را از یکدیگر تفکیک کرد.

بدون شک ساختار خانواده و تعامل سالم بین والدین تاثیر زیادی در سلامت روانی و کنترل استرس^۴ کودکان دارد (حقیقتیان و حقیقت و قریشی و محسنی پور، ۲۰۱۱). از دیدگاه کهانا^۵ (۲۰۰۴) استرس را می توان به عنوان تجربه جهانی معلول هر نوع عمل، موقعیت یا واقعه ای دانست

1-Spigelman,G., Spigelman,A

2-Omisson

3-Separation

4 Stress

5 Kehana

که افراد را در برابر ضرورت‌های خاص جسمانی و روان‌شناختی قرار می‌دهد و می‌تواند تعادل ارگانیک را برهم زده و مشکلات جسمانی و روانی ایجاد کند. در این میان واکنش افراد و مقابله آنان در برابر استرس با یکدیگر متفاوت است و چندان قابل پیش‌بینی نیست (به نقل از سلطانی، ۲۰۰۷). علاوه بر استرس کودکان، مسئله‌ی نیازهای روانی کودک و از جمله نیاز به محبت، از مباحث اصولی در روان‌شناسی تربیتی و حتی روان‌کاوی است. رابطه‌ی صحیح و عاطفی والدین با فرزندان در کانون خانواده، تأمین‌کننده‌ی سلامت و بهداشت روانی فرزندان و زمینه‌ساز بروز استعدادهای آنان است و بی‌توجهی به این نیاز اصیل عدم توجه عاطفی به کودکان، روحیه‌ی مقاومت ایشان در مقابل خواسته‌های دیگران را کاهش می‌دهد و باعث می‌شود تا به خاطر جلب محبت دیگران، به خواست دیگران تن دهند و در مقابل آن تسلیم شوند (پیشوایی و عطایی مقانلو و پیشوایی و محبوب، ۲۰۱۴) که این مسأله در بین کودکان طلاق موضوع قابل توجهی است که نیازمند بررسی‌های دقیق می‌باشد. براساس بررسی مطالعات پیشین در زمینه طلاق و تاثیرات آن بر کودکان، در مجموع نتایج، نشان‌دهنده‌ی وضعیت نامناسب فرزندان طلاق در شاخص‌های سلامت روان و زیرمقیاس‌های آن (نشانه‌های روان‌تنی، اضطراب و بی‌خوابی، ناکارآمدی اجتماعی، افسردگی)، همچنین سازگاری با افراد و محیط اطراف، عزت نفس و... می‌باشد (شریفی درآمدی، ۲۰۰۷؛ یونسی و معین و شمشیری نیا، ۲۰۱۰؛ حیدرنیا و ثنایی زاگر و طالقانی، ۲۰۰۵؛ حسینیان، ۲۰۰۳؛ شهنی ییلاق و علی پور و پیاندان و بهروزی، ۲۰۱۱؛ قمری و فکوری، ۲۰۱۰). و این کودکان فشارهای روانی بیشتری متحمل می‌شوند. برهمین اساس در این پژوهش سعی شد با اجرای آزمون اندریافت کودکان C.A.T و ترسیم خانواده به عنوان دو ابزار کارآمد در بیان گرایش‌های عاطفی کودکان، نیازهای روانی و استرس ادراک شده در کودکان طلاق و غیر طلاق مورد مقایسه قرار گیرد.

روش پژوهش

در این پژوهش علی - مقایسه‌ای، جامعه آماری شامل کودکان دبستانی، مدارس ابتدایی شهر تهران بود که از بین آن‌ها ۶۰ کودک خانواده‌های عادی و ۶۰ کودکی که در خانواده‌های طلاق زندگی می‌کردند، به شیوه غیرتصادفی و در دسترس به عنوان نمونه انتخاب و هم‌تاسازی شدند. برای انتخاب کودکان به منظور اجرای درست و امکان نتیجه‌گیری مناسب از این بررسی، سه اصل مورد توجه قرار گرفت، یکی این‌که کودکانی انتخاب شوند. که از وضعیت خانوادگی آن‌ها اطلاع کافی در دست باشد تا در نتیجه‌گیری، داده‌های حاصل از نقاشی و توضیحات کودکان مقایسه شوند و مورد استفاده قرار گیرند. دیگر اینکه امکان حضور پژوهشگر هنگام نقاشی کودک وجود داشته باشد تا رفتارهای او بخصوص نحوه کشیدن نقاشی و نیز ترتیبی که برای ترسیم افراد خانواده به کار می‌رود مشاهده شود، سوم این‌که در پایان نقاشی و آزمون CAT با هر کودک درباره‌ی نقاشی او گفتگو و

مصاحبه شود. پس از انتخاب نمونه، آزمون اندریافت کودکان و آزمون ترسیم خانواده بر روی آن‌ها اجرا شد.

ابزار پژوهش

ابزار گردآوری اطلاعات در این پژوهش عبارتند از:

۱- مشاهده ۲- مصاحبه ۳- تست ترسیم خانواده کرومن^۱ ۴- آزمون CAT
۱- مشاهده: در هنگام رسم نقاشی توسط کودک، پژوهش‌گر رفتارهای به خصوص و نحوه کشیدن نقاشی و نیز ترتیبی را که برای ترسیم افراد خانواده به کار می‌برد را مورد مشاهده قرار داد. که این عمل تا حدود زیادی دخالت ذهنیت‌های پژوهش‌گر را در کار پژوهش کاهش داد. همچنین به نظم و ترتیب نقاشی افراد خانواده توجه شد و با درخواست پژوهشگر، کودک نام اشخاص نقاشی شده را زیر نقاشی نوشت.

۲- مصاحبه: برای این که جنبه‌های شخصی تفسیرها تقلیل یابد، مصاحبه‌ای بعد از پایان ترسیم نقاشی و آزمون اندریافت موضوع کودک CAT از کودک بعمل آمد و سؤالاتی بدین نحو بر آزمودنی‌ها ارائه شد:

۱- این خانواده‌ای که کشیده‌ای برای من تعریف کن

۲- به من بگو یک یک این اشخاص کی هستند و از کسی که اول کشیدی شروع کن.

۳- در خانواده کدامیک از همه مهربانتر است؟ چرا؟

۴- کدام یک از همه بد اخلاق تر است؟ چرا؟

۵- در این خانواده چه کسی به نظر تو از همه بهتر است؟

در ضمن برای این که مشخص شود که کودک در نقاشی خود را ترسیم نموده‌است یا نه، در آخر نقاشی از او پرسیده شد که دوست داری که کدام یک از افراد این نقاشی باشی؟

۳- تست ترسیم خانواده کرومن: تست ترسیم خانواده را لوئی کرومن بوجود آورده است. در این تست او از کودک نمی‌خواهد که خانواده‌اش را نقاشی نماید، بلکه به او می‌گوید یک خانواده را تخیل کن و آن را ترسیم بنما.

دستورالعمل تست: کودک را در مقابل میزی که کاملاً اندازه اوست می‌نشانند (این نکته باید حتماً رعایت شود) و یک کاغذ سفید A4 و یک مداد نوک تیز نسبتاً نرم را در اختیار او قرار می‌دهند و دستورالعمل آن چنین است «یک خانواده را نقاشی کن» یا اینکه در یک خانواده را در فکر متجسم کن و آن را نقاشی کن». در ایران میرزایی سال ۱۳۹۵ مطالعه‌ای برای هنجاریابی آزمون ترسیم خانواده انجام داده‌است. در نمره‌گذاری آزمون بر این نکته تاکید می‌گردد که تفسیر نقاشی‌های فرافکن روی پیوستاری انجام می‌گردد که دامنه‌ی تغییر آن از نمره‌گذاری عینی تا تحلیل شهودی و برداشتی است. روش نمره‌گذاری در چهار مرحله در این پژوهش به کار رفته است که عبارتند از: ۱- برداشت

کلی ۲- بررسی جزئیات خاص ۳- نمره‌گذاری عینی ۴- یکپارچه کردن در مرحله برداشت کلی به بررسی نقاشی به صورت کلی مانند توجه به حالت روانی، پیام کلی و احساسی که نقاشی به بیننده منتقل می‌دهد. پرداخته می‌شود. در بررسی جزئیات خاص، اجزای مختلف نقاشی به روش منطقی تجزیه و تحلیل می‌شود در این تحلیل بر جنبه‌های غیر معمول نقاشی مانند اندازه‌های نقاشی و کیفیت پرداخت به جزئیات مانند ارزنده‌سازی توجه می‌گردد. در نمره‌گذاری عینی به فراوانی خصیصه‌های مورد اتفاق در نقاشی خانواده کودکان مورد آزمون از جمله حذف خود و اعضای بدن، حذف والدین و استفاده از رنگ‌های سرد و ترسیم والدین با فاصله، استفاده می‌شود که به طور دقیق و مشورت با صاحب نظران در این خصوص، فراوانی آن‌ها در گروه نقاشی کودکان یادداشت می‌شود. در پژوهش ایپولیتوبا استفاده از آزمون کورمن به روی دو گروه کودکان تک والدی و عادی ایتالیایی با استفاده از نظر متخصصان، روایی بالایی گزارش شده‌است. اعتبار آزمون ترسیم خانواده در پژوهشی که براساس چهارچوب نظری مبتنی بر دلبستگی ۲۰۰ کودک پیش دبستانی صورت گرفته ۸۲/۵٪ به دست آمد (مظاهری و مهدی پور و اناری، ۲۰۰۸). خدایاری فرد اعتبار آزمون ترسیم خانواده در نمونه ایرانی (N=۱۰۰) را برابر ۸۴٪ گزارش کرد.

۴- آزمون اندریافت کودکان CAT: یکی از روش‌های شناخته شده و رایج فرافکن، آزمون اندریافت کودکان است که توسط بلاک با الهام از آزمون اندریافت موضوع، شناخته شده توسط مورای و مورگان و براساس نظریه روان پویایی، در سال ۱۹۴۹، برای تشخیص وضعیت روانی کودکان کودکان دبستانی و دبستانی، ساخته شد (لطفی آبادی، ۲۰۰۶). این آزمون دارای ده تصویر از حیوانات است که در حالت‌های رفتاری شبیه به رفتار انسان تهیه شده‌اند و به منظور تشخیص مسائل روانی کودکان در زمینه‌های تغذیه، دفع، پرخاشگری، تنهایی، رقابت و چشم و هم چشمی فرزندان و کشمکش روزمره آنان، مسائل مربوط به روابط با والدین یا یکی از والدین، مسائل زناشویی والدین از دید کودکان (عقدۀ ادیب یا عقدۀ الکترا و همچنین شوک اولین درک روابط زناشویی والدین) به کار می‌رود (بهرامی، ۱۹۹۳). از مهم‌ترین ویژگی‌های این آزمون آن است که نسبتاً فارغ از تأثیرات فرهنگی است (لطفی آبادی، ۲۰۰۶). هدف آزمون اندریافت کودکان، کمک به روان شناس برای درک نوع ارتباط کودک با اطرافیان خود، همچنین شناخت گرایش‌ها، تعارضات، رقابت‌ها، و یا ترس‌های اوست (بهرامی، ۱۹۹۳). زیرا کودکان در گفتگو راجع به حیوانات هویت خویش را بهتر بروز می‌دهند تا موقعی که صحبت از آدمی است (لطفی آبادی، ۲۰۰۶). بلاک روایی پاسخ آزمون را در ۳ زمینه مورد مطالعه قرارداد که عبارتند از: ۱- بررسی تکرار برخی از مباحث عنوان شده در داستان‌های ابداعی ۲- بررسی رابطه مطالب ابداع شده در داستان‌ها یا وقایع زندگی شخص آزمودنی ۳- بررسی رابطه پاسخ‌های آزمودنی با فراوانی پاسخ‌های آزمون‌های دیگر این جنبه از بررسی روایی، از شیوه

1- Murray,H.

2Morgan,ch.

آزمون‌های هوش و استعداد گرفته شده‌است. در پژوهشی که توسط کلاین^۱ در سال ۱۹۸۱ تحت عنوان پاسخ‌های کودکان بریتانیایی و تایلندی به آزمون اندریافت کودکان انجام شد. هدف، به کاربردن آزمون اندریافت کودکان در مطالعه‌ای بین فرهنگی در زمینه شخصیت کودکان بوده‌است. در این پژوهش پاسخ‌های داده شده توسط کودکان بریتانیایی و تایلندی به آزمون اندریافت کودکان با هم مقایسه گردید ۸۰ کودک تایلندی (۲۹ پسر و ۵۱ دختر مابین سنین ۴-۶ ساله و ۴۰ کودک بریتانیایی در همان محدوده سنی (۱۹ پسر و ۲۱ دختر)، تصادفی جهت شرکت در پژوهش انتخاب شدند. نتایج بیان کننده این موضوع است که آزمون اندریافت کودکان، می‌تواند برای مطالعات بین فرهنگی در مورد کودکان سنین مذکور مناسب باشد. بر اساس پژوهش لطف آبادی در سال ۱۳۶۶ که پاسخ‌های ۲۰۰ کودک دبستانی، که نیمی از آنان کودک عادی و نیمی دیگر کودکان مبتلا به اختلالات عاطفی - رفتاری بودند مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاکی از آن است که آزمون اندریافت کودکان در تشخیص اختلالات عاطفی کودکان دبستانی، آزمونی مناسب و قابل استفاده است.

در اجرای آزمون اندریافت کودکان همانند سایر آزمون‌های کودکان، نخستین مسئله مهم این بود که با کودک رابطه خوبی برقرار شود، جهت برقراری ارتباط با کودکان در این پژوهش از آزمون ترسیم خانواده در ابتدای کار استفاده شده. سپس کارت‌ها یک به یک به آزمودنی ارائه و از وی خواسته شد برای هر تصویر داستانی بسازد. او ابتدا باید می‌گفت که حیوانات در صحنه تصویر چه می‌کنند و سپس باید توضیح می‌داد که قبلاً بین آن‌ها چه چیزی اتفاق افتاده است و بعداً چه اتفاقی می‌افتد و نتیجه داستان چه خواهد شد. در حین اجرای آزمون، پاسخ‌های کودکان همراه با مشاهدات بالینی یادداشت گردید.

یافته‌ها

فرضیه اول: نیازهای روانی کودکان عادی و کودکان طلاق متفاوت است.

- نیازهای روانی در کودکان طلاق و عادی در فرضیه اول بر اساس آزمون CAT و متغیرهای استنباط شده از این آزمون بررسی شده است که شامل:
۱. رقابت کودک با خواهر و برادر: کودک برای به دست آوردن عواطف مادری، با خواهر و برادرها به رقابت می‌پردازد، همچنان که برای کسب عواطف پدری می‌کوشد با درگیر شدن در تعارض‌های هیجانی، کودک وارد احساسات پیچیده‌ای می‌شود که زندگی عاطفی نوع بشر را رقم می‌زند.
  ۲. همسان‌سازی کودک با والدین: اینکه کودک خود را مطابق با کدامیک از اشخاص داخل نقاشی در نظر می‌گیرد.
  ۳. همسان‌سازی با خواهر و یا برادر کوچک‌تر

۴. ترس از خشونت یا اعمال خصمانه در کودک: اگر کودک در چند تصویر به رفتارهای خشونت‌بار قهرمان اشاره می‌کند، می‌تواند حاکی از نیاز وی به پرخاشگری باشد یا اشاره به بی‌توجهی سایر بازیکنان نسبت به قهرمان اصلی در تصویرهای مختلف می‌تواند بیان‌گر نیاز وی به موردتوجه قرار گرفتن باشد.
۵. استقلال و وابستگی در کودک: هنگامی که مادر به لحاظ جسمی حضور دارد ولی نسبت به نیازهای کودک توجهی ندارد یا هنگامی که مادر حضور ندارد اعم از این که چنین عدم حضوری موقت یا دائم باشد. می‌توان گفت این رفتار دل‌بستگی دلپره‌آمیز اگر شدید باشد ایجاد استقلال و ظرفیت‌های سازشی اجتماعی کودک را با اشکال مواجهه می‌سازد.
۶. برداشت کودک از روابط جنسی والدین
۷. اضطراب و استفاده از سازوکار دفاعی: درواقع اضطراب مستلزم مفهوم نایمنی یا تهدیدی است که فرد منبع آن را به‌وضوح درک نمی‌کند. اضطراب در سطح رفتاری خود را به‌صورت خشم، تخریب‌گری، فزون‌کنشی، نارسایی توجه و اختلال حرکتی (ناخن جویدن، کندن موهای سر، بدن یا ابرو)، نشان می‌دهد.
۸. برداشت کودک از مهربانی و تنبیه‌کنندگی کودک: توصیف میمون مقتدر جلوی تصویر بیانگر چهره پدر یا مادر است که از طرفی نشان می‌دهد چه کسی در خانواده نقش کنترل‌کننده دارد و دارای نفوذ و قدرت بیشتری است و از طرف دیگر نشان می‌دهد که والدین در این‌گونه برخوردها مهربان و هدایت‌کننده هستند یا سخت‌گیر و تنبیه‌کننده
۹. ترس کودک از طرد شدن و تنها ماندن: اختلافات زن و شوهر در مورد فرزند پروری و روش‌های تربیتی منفی و ضدونقیض باعث طرد کودکان توسط والدین می‌شود.
۱۰. آداب توالی رفتن یا نظافت و نحوه برخورد والدین: اکثر کودکان در جریان بزرگ شدن مشکلات هیجانی و رفتاری خاصی پیدا می‌کنند که معلول فشارهای رشد و انطباق با انتظارات خانواده و اجتماع است. وظیفه اصلی والدین این است که به فرزندان خود کمک کنند رویدادهای عادی رشد (مثلاً آموزش آداب توالی رفتن، ترس‌ها، آشنایی با میل جنسی، نه شنیدن، کنار آمدن با خواهر و برادرها و همسالان) را پشت سر بگذارند و بر رشد فرزندان نشان بیفزایند این متغیرها با استفاده از آزمون‌های دو چندمتغیری پیرسون برای بررسی رابطه بین دو متغیر کیفی دو یا چندحالتی به‌صورت فرضیه تفاوت میان دو گروه کودکان عادی و طلاق در ادامه در جدول ۱ بررسی شده است.

جدول ۱: آزمون خی دو چند متغیری برای بررسی تفاوت کودکان عادی و طلاق در متغیر

نیازهای روانی

P-value	آماره χ^2 یرسون	درجه آزادی	
۰/۷۱۴	۰/۱۳۵	۱	رقابت کودک با خواهر و برادر
۰/۰۲۳	۵/۱۷	۱	همسان سازی کودک با والدین
۰/۰۰۱	۱۱/۴۲	۱	ترس از خشونت یا اعمال خصمانه در کودک
۰/۰۱۱	۶/۵۴	۱	استقلال و وابستگی در کودک
۰/۲۰۱	۱/۶۴	۱	همسان سازی با خواهر و یا برادر کوچک تر
۰/۵۰۱	۳/۸۵	۱	برداشت کودک از روابط جنسی والدین
۰/۴۳۹	۰/۶	۱	اضطراب و استفاده از سازوکار دفاعی
۰/۳۵۶	۰/۸۵	۱	برداشت کودک از مهربانی و تنبیه کنندگی کودک
۰/۰۰۰۱	۲۲/۲۲	۱	ترس کودک از طرد شدن و تنها ماندن
۰/۳۵۸	۰/۸۴۵	۱	آداب توالت رفتن یا نظافت و نحوه برخورد والدین

به منظور بررسی فرضیه های پژوهش با توجه به بررسی مفروضه های آزمون خی دو برای بررسی معناداری تفاوت نیازهای روانی و استرس ادراک شده در کودکان عادی و طلاق از این روش آماری استفاده شد. نتیجه آن که از بررسی متغیرهای استنباط شده از آزمون CAT برای فهم نیازهای روانی کودکان عادی و طلاق به شرح زیر برآورد شد.

- ۱- در تمامی متغیرهای نیاز روانی در سطح خطای «۵ درصد» و با درجات آزادی «۱» همسان سازی کودک با والدین با خی دو ۵/۱۷ و $P=0/023$ ، ترس از خشونت یا اعمال خصمانه در کودک با خی دو ۱۱/۴۲ و $P=0/001$ ، استقلال و وابستگی در کودک ۶/۵۴ و $P=0/011$ ، ترس کودک از طرد شدن و تنها ماندن ۲۲/۲۲ و $P=0/000$ فرض صفر رد شد، به این معنی که در متغیرهای ذکر شده با ۹۵ درصد اطمینان بین کودکان عادی و طلاق از نظر آماری تفاوت معناداری وجود دارد.
- ۲- در تمامی متغیرهای نیاز روانی در سطح خطای «۵ درصد» و با درجات آزادی «۱»

۱- داده ها به صورت فراوانی و طبقه ای باشند و در مقیاس اسمی باشند. ۲- فراوانی هر مشاهده باید از سایر مشاهدات مستقل باشند. ۳- هر مشاهده باید فقط در یک طبقه قرار داده شود. ۴- فراوانی مورد انتظار ۸۰٪ خانه ها باید بیشتر از ۵ باشد و در صورتی که درجه آزادی یک باشد باید فراوانی مورد انتظار همه خانه ها از ۵ بیشتر باشد.

رقابت کودک با خواهر و برادر با $P=0/135$ و $P=0/714$ همسان سازی با خواهر و یا برادر کوچک تر با $P=0/201$ و $P=0/64$ برداشت کودک از روابط جنسی والدین با $P=0/385$ و $P=0/501$ اضطراب و استفاده از سازوکار دفاعی با $P=0/439$ و $P=0/6$ برداشت کودک از مهربانی و تنبیه کنندگی کودک با $P=0/356$ و $P=0/85$ آداب توالیت رفتن یا نظافت و نحوه برخورد والدین با $P=0/358$ و $P=0/845$ فرض صفر تأیید شد، به این معنی که در متغیرهای ذکر شده با ۹۵ درصد اطمینان بین کودکان عادی و طلاق از نظر آماری تفاوت معناداری وجود نداشت. **فرضیه دوم: استرس ادراک شده در کودکان عادی و کودکان طلاق متفاوت است.**

استرس ادراک شده در کودکان طلاق و عادی در فرضیه دوم بر اساس آزمون نقاشی خانواده و متغیرهای استنباط شده از این آزمون بررسی شده است که شامل: حذف خود از نقاشی، حذف والدین از نقاشی، ترسیم والدین با فاصله، حذف اعضای بدن خود، عدم تنوع رنگ در نقاشی و استفاده از رنگ های سرد می باشند.

این متغیرها با استفاده از آزمون χ^2 دو چندمتغیری پیرسون برای بررسی رابطه بین دو متغیر کیفی دو یا چندحالتی به صورت فرضیه تفاوت میان دو گروه کودکان عادی و طلاق در ادامه در جدول ۲ بررسی شده است.

جدول ۲: آزمون χ^2 دو چند متغیری برای بررسی تفاوت کودکان عادی و طلاق در متغیر

استرس ادراک شده

P-value	آماره χ^2 پیرسون	درجه آزادی	
۰/۰۰۱	۱۲/۱	۱	حذف خود از نقاشی
۰۰۰	۱۹/۲	۱	حذف والدین از نقاشی
۰/۰۲۷	۴/۹	۱	ترسیم والدین با فاصله
۰/۰۰۰۱	۱۵/۹	۱	حذف اعضای بدن خود
۰/۰۰۳	۹/۱	۱	عدم تنوع رنگ در نقاشی
۰/۰۰۶	۷/۵	۱	استفاده از رنگ های سرد

از بررسی متغیرهای استنباط شده از آزمون نقاشی خانواده برای فهم استرس ادراک شده کودکان عادی و طلاق به شرح زیر برآورد شد.

در تمامی متغیرهای استرس ادراک شده در سطح خطای «۵ درصد» و با درجات آزادی «۱»

حذف خود از نقاشی با $P=0/001$ و $P=0/121$ حذف والدین از نقاشی با $P=0/000$ و $P=0/192$ ترسیم والدین با فاصله با $P=0/027$ و $P=0/409$ حذف اعضای بدن خود با $P=0/000$ و $P=0/159$

عدم تنوع رنگ در نقاشی با خی دو ۹/۱ و $P=۰/۰۰۳$ ، استفاده از رنگ‌های سرد ۷/۵ و $P=۰/۰۰۶$ فرض صفر رد شد، به این معنی که در متغیرهای ذکر شده با ۹۵ درصد اطمینان بین کودکان عادی و طلاق از نظر آماری تفاوت معناداری وجود دارد.

تفاوت معنادار بین دو گروه به معنی اختلاف چشم‌گیر بین تعداد فراوانی مشاهده شده در موارد ذکر شده بین دو گروه کودکان عادی و طلاق است. به عبارت دیگر به این معناست که اختلاف فراوانی‌ها به مقداری است که بتوان این مقدار را به عنوان تفاوت قابل بررسی و معنادار تلقی کرد؛ که این معناداری با توجه به جداول توافقی ذکر شده در بخش آمار توصیفی تفسیر می‌شود.

مقایسه کل استرس ادراک شده در بین دو گروه کودکان عادی و طلاق

برای این بررسی از آزمون t برای دو گروه مستقل استفاده شده است.

جدول ۳: آزمون t مستقل برای بررسی تفاوت دو گروه کودکان عادی و طلاق در کل

استرس ادراک شده

آزمون لوین برای بررسی برابری واریانس‌ها						
P	تفاوت میانگین‌ها	درجه آزادی	t	P- Levin	F	
۰/۰۰۱	۱/۵۷	۱۱۸	۶/۴۶	۰/۱۷۱	۱/۸۹۶	فرض برابری واریانس
۰/۰۰۱	۱/۵۷	۱۱۳/۱۶	۶/۴۶			فرض نابرابری واریانس‌ها

با توجه به فرض برابری واریانس‌ها و با ۱۱۸ درجه آزادی ($F=۱/۸۹۶$ و $t=۶/۴۶$) بین میانگین استرس ادراک شده دو گروه کودکان عادی و طلاق در سطح ۹۹ درصد تفاوت معناداری ($P=۰/۰۰۱$) وجود دارد.

بحث و نتیجه گیری

به منظور بررسی فرضیه‌های پژوهش با توجه به بررسی مفروضه‌های آزمون خی دو (χ^2)، برای بررسی معناداری تفاوت نیازهای روانی در کودکان عادی و طلاق از این روش آماری (χ^2) استفاده شد. در متغیرهای همسان‌سازی کودک با والدین، ترس از خشونت یا اعمال خصمانه در کودک، استقلال و وابستگی در کودک، ترس کودک از طرد شدن و تنها ماندن با ۹۵ درصد اطمینان بین کودکان عادی و طلاق از نظر آماری تفاوت معناداری وجود داشت اما در متغیرهای رقابت کودک با خواهر و برادر، همسان‌سازی با خواهر و یا برادر کوچک‌تر، برداشت کودک از روابط جنسی والدین، اضطراب و استفاده از سازوکار دفاعی، برداشت کودک از مهربانی و تنبیه‌کنندگی کودک، آداب توالی رفتن یا نظافت و نحوه برخورد والدین فرض صفر تأیید شد، به این معنی که در متغیرهای ذکر شده با ۹۵ درصد اطمینان بین کودکان عادی و طلاق از نظر آماری تفاوت معناداری وجود نداشت.

بر طبق نظریه‌های روان‌پویشی برخی از آزمون‌های ترسیمی را می‌توان به منزله یک روش فرافکن دانست که افراد، پاره‌ای از عمیق‌ترین اسرار روان و شخصیت خویش را در آن‌ها منعکس می‌سازند،

استفاده نمود. همان طور که بسیاری از مطالعات صورت گرفته در زمینه ترسیم نقاشی کودک نشان دادند، نقاشی‌های خانواده‌ی کودکان می‌تواند در بررسی کیفیت رابطه‌ی دلبستگی کودک و والد موثر باشد (مارنات و روبرت، ۲۰۰۲) و نقاشی‌های کودکان سنین ۵ تا ۱۱ ساله، به طور موثری نگرش‌ها، ترس‌ها و آرزوهایی را که آن‌ها نتوانستند یا مایل نبودند به صورت کلامی بیان کنند، بازنمایی می‌کند (فوری و کارلسون و روف، ۱۹۹۷). در این میان پژوهش‌هایی که در زمینه نقاشی‌های کودکان طلاق انجام گرفته، تفاوت معنی داری در بسیاری از جنبه‌های محتوایی در نقاشی دوگروه کودکان خانواده طلاق و عادی دیده را گزارش کردند و کودکان خانواده‌های طلاق بسیاری از مشکلات عاطفی و رفتاری خود را در نقاشی خانواده نشان دادند (اسپیگلن و همکاران، ۱۹۹۲؛ ایروانی و همکاران، ۲۰۰۷؛ شاکریان، ۱۹۹۴).

براساس یافته‌های این پژوهش، در مورد همسان سازی با والدین، کودکان طلاق نسبت به کودکان عادی، بیشتر والدین را برای همسان سازی انتخاب کردند و به عبارتی مایل بودند مانند یکی از والدین خود باشند. در تبیین احتمالی این موضع می‌توان اشاره نمود، براساس نظریه کلاین، اگر کودک برای ارضای نیازهایش از جانب مادر احساس ناکامی کند، یعنی مادر نتواند نیازهایش را ارضا نماید، دچار خشم می‌گردد. خیالبافی‌های این کودک بیشتر پرخاشگرانه است و احساس جدایی از مادر می‌کند و مضطرب می‌شود او همچنین از این رویاهای پرخاشگرانه خود می‌ترسد و آن را به مادرش نشان نمی‌دهد زیرا می‌ترسد که او را از دست بدهد، در نتیجه سعی می‌کند علاقه خود را به قسمت خوب مادرش افزایش دهد، بنابراین احساسات نمادینی برای خود ایجاد می‌کند و آن‌ها را در حافظه ذخیره می‌نماید. با این روش او می‌تواند با احساس ترس، غم، وابستگی و درماندگی خود در مورد از دست دادن مادر خوب، فائق آید (فیست و فیست، ۲۰۰۲). بنابراین می‌توان دلیل همسان سازی بیشتر کودکان طلاق با والدینشان را نسبت به کودکان عادی اینطور تبیین نمود که این همسان سازی در واقع به منظور ابراز احساسات نمادین نسب به والدین برای نشان دادن ترس، غم، وابستگی و درماندگی در مورد از دست دادن والدینشان باشد.

در تبیین فراوانی بیشتر ترس از خشونت و اعمال خصمانه در کودکان طلاق نسبت به کودکان عادی می‌توان اظهار نمود، وجود چنین ترس‌هایی می‌تواند حاکی از نیاز کودک طلاق به پرخاشگری باشد، همان طور که نتایج بسیاری از تحقیقات نشان داده اند، طلاق والدین می‌تواند یکی از عوامل تاثیرگذار در ایجاد اختلالات رفتاری از جمله پرخاشگری در کودکان باشد، زمانی که استرس طلاق بر کودک غالب می‌شود کودک به احساس ترس، نگرانی و پرخاشگری مستعد می‌شود (یعقوبی و همکاران، ۲۰۱۱). این یافته با یافته‌های یعقوبی و همکاران، ۲۰۱۱؛ پائول و همکاران، ۲۰۱۴؛ آوردیچیک و همکاران، ۲۰۱۲؛ شریفی درآمدی، ۲۰۰۷) همخوان است.

در راستای بیشتر بودن فراوانی ترس از کودک از طرد شدن و تنها می‌توان در بین کودکان طلاق نسبت به کودکان عادی می‌توان به عقیده پولاک^۱ (۲۰۰۲) در مورد آسیب عاطفی طلاق بر کودکان اشاره نمود، براساس عقیده او، یکی از آثار عاطفی طلاق بر کودکان این است که انسجام و هماهنگی خانوادگی را از آنان می‌گیرد. آنان در خصوص والدین و خواهران و برادران خود، احساس بی‌منزلفتی و بی‌مقداری می‌کنند، همچنین نسبت به دوستانی که با پدر و مادر خود زندگی می‌کنند، احساس حسادت دارند و اینها همه بارهایی است که بر شانه‌های ناتوان چنین کودکانی افکنده می‌شود. انزوای طلبی و شرکت نکردن در امور اجتماعی مدرسه و فعالیت‌های فوق برنامه نیز از جمله آثار بر کودک در مدرسه است که همه این موارد در ایجاد ترس کودک از طرد شدن و تنها ماندن اثر مضاعفی می‌گذارد. به عقیده گیگاگا زوگلو، کولیوسی، سیدیروپولو و فاهانتیدو^۲ (۲۰۱۲)، خانواده، مهم‌ترین عامل در میان عوامل متعددی است که می‌تواند باعث تسهیل رشد شخصیت کودک یا بازداری آن شوند. رشد در اوایل کودکی از طریق عوامل محیطی مانند خانواده، مراقبان، محیط اطراف و فرهنگ تحت تأثیر قرار می‌گیرد (اصلی پور و همکاران، ۲۰۱۳). رایس^۳ (۲۰۰۱) معتقد است میزان تأثیر والدین تا حدودی به فراوانی، مدت و شدت و کیفیت تماس‌های اجتماعی آنان با فرزندانشان مرتبط است. والدینی که از لحاظ عاطفی به فرزندان خود نزدیک هستند، بیشتر از والدینی که به فرزندان خود نزدیک نیستند و با آنها روابط چندانی ندارند، بر فرزندان تأثیر می‌گذارد. هنگامی که والدین از ازدواج خود راضی هستند، فرزندان بیشتر احساس ایمنی می‌کنند ولی در صورت وجود اختلافات زناشویی، کودکان اغلب دچار اضطراب، پرخاشگری، ناامنی و مشکلات رفتاری می‌گردند (رایس، ۲۰۰۱). بنابراین وجود مشکلات رفتاری نظیر خشونت، پرخاشگری، ترس از طرد شدن و تنها ماندن در بین کودکان طلاق که از محیط خانوادگی آرام و امنی برخوردار نبودند و نیازهای روانی آنها به طور صحیح پاسخ داده نشده است، موضوعی کاملاً قابل درک و محسوس می‌باشد.

یافته حاصل از آزمون فرضیه دیگر پژوهش مبنی برمقایسه استرس ادراک شده کودکان عادی و کودکان طلاق، نشان داد، در تمامی متغیرهای استرس ادراک شده شامل حذف خود از نقاشی، حذف والدین از نقاشی، ترسیم والدین بلافاصله، حذف اعضای بدن خود، عدم تنوع رنگ در نقاشی، استفاده از رنگ‌های سرد بین کودکان عادی و طلاق از نظر آماری تفاوت معناداری وجود داشت. به عبارت دیگر موارد فوق در بین نقاشی‌های کودکان دارای فراوانی بیشتری بود که این موضوع نشانگر نگرش منفی فرزندان طلاق نسبت به والدینشان بود که این موضوع با بسیاری از مطالعات انجام شده در این راستا همخوانی دارد (اسپیگلمن و همکاران، ۱۹۹۲؛ ایروانی و همکاران، ۲۰۰۷؛ شاکریان، ۱۹۹۴).

براساس نتایج فوق می‌توان نتیجه گرفت که کودکان در حین طلاق گرفتن والدین خود و پس از آن، فشارهای روانی هیجانی، رابطه ای و اقتصادی زیادی را متحمل می‌شوند، طلاق یک عامل

1- Pollak

2 Giagazoglou, Kouliousi, Sidiropoulou & Fahantidou

3 Rice

هشدار محسوب می شود و کودکانی که آشفتگی زناشویی پدر و مادرشان و طلاق را تجربه کرده اند بیشتر احتمال دارد مشکلات رفتاری پیدا کنند ولی عده ای از آنان دچار مشکلات روانی مهم می شوند. حتی پدر و مادرهایی که با مساله ی طلاق بخوبی کنار می آیند احساس می کنند فرزندانشان خاطرات و پشیمانی های دردناکی دارند (گودمن و امری و هوگارد، ۱۹۹۸). براساس مطالعات صورت گرفته، فرزندان طلاق در شاخص های سلامت روان و زیر مقیاس های آن (نشانه های روان تنی، اضطراب و بی خوابی، ناکارآمدی اجتماعی، افسردگی)، همچنین سازگاری با افراد و محیط اطراف، عزت نفس و... وضعیت نامناسبی دارند (یونسی و همکاران، ۲۰۱۰؛ حیدرنیا و همکاران، ۲۰۰۵؛ شهنی ییلاق و همکاران، ۲۰۱۱؛ رئیسی و گنجی و شاه مرادی و مردانپور و همکاران، ۲۰۱۲؛ قمری و فکوری، ۲۰۱۰؛ شفعی درآمدی، ۲۰۰۷) و این کودکان فشارهای روانی بیشتری متحمل می شوند. این پژوهش مانند هر پژوهش دیگری دارای موانع و محدودیت هایی است که در ذیل به آن ها اشاره می کنیم. عدم تفکیک علل طلاق والدین و مقایسه با یکدیگر. عدم امکان شناسایی دقیق کودکانی که والدین ایشان ازدواج مجدد داشته اند. محدودیت زمانی برای اجرای هر دو آزمون و خستگی کودکان و عدم همکاری در بعضی موارد. فضای پژوهش (مدارس) به گونه ای بود که کودکان احساس می کردند یک آزمون استعداد تحصیلی قرار است برگزار شود و سعی در یافتن پاسخ صحیح داشتند. به علت مشخص نبودن بسیاری از کودکانی که فرزند طلاق بودند یافتن این کودکان با مسائل اخلاقی روبرو بود.

با توجه به تایید فرضیات مبنی بر کمبود نیازهای روانی و استرس ادراک شده در کودکان طلاق از سوی نهادهای مربوطه و حمایت از کودکان طلاق تلاش های بیشتری برای بهبود وضعیت روانی این کودکان شود. همچنین آموزش و پرورش برای شناسایی این کودکان دوره های آموزشی قرار دهد تا با شناخت این کودکان توسط معلمان درصدد کمک و بهبود وضعیت ایشان برآیند. پیشنهاد دیگری که باید بر آن اشاره نمود این است که نقاشی کودکان فقط یک وسیله ی پرورش خلاقیت و پختگی کودک نیست بلکه آن را باید به عنوان وسیله ی تحقیق و مبادله با محیط اجتماعی و دنیای بزرگسالان اطراف کودک دانست و به عنوان نشانه ای از حالات عاطفی کودک در نظر گرفت که توجه به آن در آموزش و پرورش با نتایج مثبتی همراه است. در پژوهش های آینده متغیرهای موردبررسی در بین کودکان طلاق و بی سرپرست با یکدیگر مقایسه شود تا مشخص شود علت اصلی این نتایج در فقدان پدر و مادر و یا تعارضاتی است که از طلاق ناشی می شود.

References

- Yahyazadeh, H., Hamed, M. (2015). The Issues of Divorce Children in Iran and Related Interventions: Meta-Analysis of Available Articles. *Two Journal of Women and Family Studies*, Vol 3, N. 2 – S.N. 6, 91-120. <http://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=289857> [Persian]

- Behrovan, H., Behrovan, N. (2013). The role of family disputes and factors in the crime of Youth delinquency. *First National Conference on Family and Security*, Yazd University. [Persian]
- Yaghubi, K., Sohrabi, F., Mofidi, F. (2011). Comparison and comparison of aggression in divorced and normal children. *Psychological Studies*, Vol 7, No. 1, 97 - 110. <http://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=129477> [Persian]
- Brentano, C. & Clarrke- Stewart, A. (2007). *Divorce: Causes and Consequenses (Current Prespectives in Psychology)* (1ed). New Haven: Yale University Press. <https://yalebooks.yale.edu/book/9780300125931/divorce>
- Paul R. Amato and Christopher J. (2014). Estimating the Effects of Parental Divorce and Death With Fixed Effects Models. Published in final edited form as: *J Marriage Fam.* 76 (2): 370-386. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3956656/>
- Strohschein, L. (2012). Parental Divorce and Child Mental Health: Accounting for Predisruption Differences. *Journal of Divorce & Remarriage*, Vol. 53, Issue 6, 489-502. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10502556.2012.682903>
- Averdijk, M., MaltiManuel, T., Ribeaud, E D. (2012). Parental Separation and Child Aggressive and Internalizing Behavior: An Event History Calendar Analysis. *Child Psychiatry & Human Development*, Vol. 43, Issue 2, 184-200. <https://www.semanticscholar.org/paper/Parental-separation-and-child-aggressive-and-an-Averdijk-Malti/04556bed97643ccff73033e1c454bc5110600be5>
- Sharifi Daramadi, P. (2007). Comparison of Mental Health Status of Adolescents Divorce and the orphan deprived of mother and Normal Children aged 15 to 18 years in Isfahan, *Journal of Psychology and Educational Sciences*, No. 8. <http://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=93474>
- Coates E, Coates A. (2006). Young children talking and drawing. *Int J Early Year Educ* 2006; 4(3): 221-44. https://www.researchgate.net/.../240528010_Young_children_talking_and_drawing.
- Kathy R. (2001). **Young children drawing: The Significance**. Proceeding of the British Educational Research Association Annual Conference; 2001; British. College of Ripon and York; 2001: 13-5.
- Bhroin MN. A slice of life: The interrelationships among art, play and the real life of the young child. *J Educ Art*, 16 (8): 24-7. www.ijea.org/v8n16/v8n16.pdf
- Dadsetan, P. (1995). **Children's Personality Valuation Based on Drawings**. Grow Publishing. Khodayari Fard, M, Parand, A. (2006), *Stress and Coping with It*. University of Tehran). [Persian]
- Asli Pour A., Kafi S.M., Khosrojauid, M., Fakhri, M.K. (2013). Comparison of Psychological Characteristics of Orphan Students and Residents in the Family

- Based on Children's Admission Test. *School Psychology*: Vol.2 , No 1. 6-22. www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=199565. [Persian]
- Spigelman, G., Spigelman, A., Englesson, I. (1992). Analysis of family drawing: a comparoson between children from divorce and remarriage, vol. 18, page 31.
- Iravani, M., Valizadeh, Sh., ShafieeFard, Y. (2007). Comparison of Indicators of Children in Discrete and Unbroken Families in Family Drawing Test. *Applied Psychology*, Vol. 2, No. 5, 9-22. www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=115593. [Persian]
- Shakirian, A. (1994). *Study and comparison of paintings in two groups of 10-5 years old children in ordinary and divorced families of Sanandaj*. Master's thesis, Tarbiat Moalm University of Tehran, Faculty of Science.
- Jamali Tabar, M., Rahimian Boogar, I., Mokarami, M. (2017). Screening Maladjusted Children Using Children Apperception Test and Projective Drawing Test. *Quarterly Journal of Child Mental Health*, Vol. 4, No. 3, 27-36. http://childmentalhealth.ir/browse.php?a_id=184&sid=1&slc_lang=en [Persian]
- Haghighatian, M, Haghghat, F, Qorishi, S.R. and Mohsinipour, P. (2011). The Effect of Family Relationships on Children's Mental Health in Isfahan. *Journal of Health Systems Research / Seventh Year / Third issue / October 2011*. www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=162038 [Persian]
- Soltani, M. (2007). Relationship between creativity and stress coping methods in middle and middle school students of Isfahan. *Educational and Psychological Research* No. 7, p. 18-1. ecc.isc.gov.ir/showJournal/1362/5324/55449 [Persian]
- Pishvaiy, M, Ataei Moghanloo, V., Pishvaiy, V., Mahbob, M. (2014). **A Review of the Importance of Mental Health in Children, Relying on Parents' Role**, The First International Conference on Psychology and Behavioral Sciences, Tehran, Mehr Ishraq Conferences Institute, Tehran University Conferences Center. https://www.civilica.com/Paper-RAFCON01-RAFCON01_089 [Persian]
- Yonesi, F., Moein, L., Shamshirinia, T. (2010). Comparison of self-esteem and self-esteem and responsibility of female students of divorced and normal divorced families in Firoozabad city in the year 87-88. *Women's and Society's First Quarter*, First Year, No. 2. www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=113983 [Persian]
- Heydarnia, A., Sanaeizakr, B, Taleghani, N. (2005). Health and self-esteem of middle school students in ordinary families under the custody of the father and under the custody of the mother. *Quarterly Journal of Social Welfare*, Vol. 5, No. 19. www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=41342 [Persian]
- Hoseinian, S. (2003). Comparing and communicating the mental health of children and mothers who have custody of their children with children and mothers who have been deprived of their child's custody. *Women's Studies Quarterly*, No. 2. www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=8937 [Persian]

- Shahni Yeylagh, M., Aliipour, S., Piyandan, T., Behroozi, N. (2011). Comparison of Resilience, General Health, Aggression and Academic Performance of High School Girl Students in Divorced and Normal Families of Ahwaz with Socio-Economic Status Control. *Practical Advice Quarterly*. Vol 1, No. 1. jac.scu.ac.ir/article_10315_0.html [Persian]
- Raeisi, R. Ganji, F., Shah Moradi, R., Mardanpoor shahr kord, E., Elham, Shamian, A., Nokoyi, A., Fanian, N., Nik Farajm, M. (2012). Effect of Life Counseling Surveys on Life Skills Training on Mental Health of Children of Divorced Families, *Journal of Shahrekord University of Medical Sciences*, Vol. 14, No 4. www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=173319 [Persian]
- Ghamari, M., Fakouri, E. (2010). Comparison of coping with stress and mental health and the relationship between variables among students divorced and non-divorced, *Journal of Behavioral Sciences*, Vol. 2, No 4. www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=129939 [Persian]
- Mazaheri, M.A., Mehdipour, S., Anari, A. (2008). Family Drawing Test on hurt children in Bam's earthquake. *Journal of Research in Psychological Health*, vol. 2, No. 2, 41-50. www.ensani.ir/fa/content/126274/default.aspx [Persian]
- Lotf Abadi, H. (2006). Psychological-Cognitive Examinations in Children, Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. [Persian]
- Bahrami, H. (1993). **Clinical application and diagnosis of personality projection tests**. Tehran: Dana Publishers .[Persian]
- Marnat G, Robert L.(2002). Human figure drawings and house tree person drawing as indicators of self-esteem: A quantities approach. *Clin Psychol*; 54 (2): 219-22. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/9467766>
- Fury G, Carlson E, Sroufe. (1997) A. Children's representation of attachment relationships in family drawings. *Child Dev*; 68: 1154-64. www.academicroom.com › ... › Human Development › Child Development › Articles
- Fist, c. & Fist, Jay. C. (2002). **Personal theories**. (Translation by Yahya Seyyed Mohammadi, 2010). Mental publishing.
- Rice, Ph. (2001). **Human Growth**, Translated by Mahshid Foroughan (2007). First edition, Tehran: Arjmand Publication.
- Goodman, G. S., Emery, R.E., & Haugaard, J.J. (1998). *Development Psychology and Law: Divorce, Child Maltreatment, Foster Care, and Adoption*. In W. Damon (Editor In Chief) & I.E., Sigel & K.A., Renninger (Vol. Eds). *Handbook of Child Psychology* (5th ed.). New York: Wiley.